

МОДЕРНА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

УДК 321.011

Гайко О. С.

Харківський національний
університет ім. В. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВ СУЧАСНОГО ТИПУ

Розглядається процес трансформації держав сучасного типу в контексті змін, які відбулися в сферах традиційної діяльності держави і появи альтернативних організаційних структур. Аналізується процес появи регулярних армій і соціальної політики. Зосереджено увагу на зміні характеру війни, зростанні впливу міжнародних організацій і корпорацій, поступовій втраті державою монополії на застосування насилля, процесі дерегулювання.

Ключові слова: держава сучасного типу, війна, організація, трансформація, нові війни.

Гайко О. С.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСУДАРСТВ СОВРЕМЕННОГО ТИПА

Рассматривается процесс трансформации государств современного типа в контексте изменений, которые произошли в сферах традиционной деятельности государства и появления альтернативных организационных структур. Анализируется процесс возникновения регулярных армий и социальной политике. Сосредоточено внимание на изменениях характера войны, увеличении влияния международных организаций и корпораций, постепенной потере государством монополии на применение насилия, процессе дерегулирования.

Ключевые слова: государство современного типа, война, организация, трансформация, новые войны.

Gaiko O.

TRANSFORMATION OF THE MODERN STATES

The transformation of the modern states is discussed in terms of changes in traditional state functions and the emergence of an alternative organizational structures. The genesis of regular armies and social policy is analyzed. The main emphasis is made on such problems as changes in war nature, growing influence of international organizations and corporations, gradual loss of the state monopoly on violence and deregulation process.

Key words: modern state, war, organization, transformation, new wars.

Сучасні держави знаходяться в процесі трансформацій, які змінюють їхні традиційні функції і являють собою виклик для подальшого існування країн у тому вигляді, в якому ми звикли їх бачити, що актуалізує проблему розгляду генезису та еволюції держав сучасного типу. Процес формування

сучасних держав представлений у роботах Ч. Тіллі, Б. Тешке, П. Андерсона, Н. Еліуса. Проблема трансформації держав розглядається М. Кревельдом, К.Краучем. Поява війни нового типу та її вплив на національну державу аналізується М. Калдор.

Держави сучасного типу формуються на території Західної Європи між XIV-XVII ст. і остаточно концептуалізуються у 1648 р. за результатами Вестфальських домовленостей. Головним лейтмотивом соціально-

політичних трансформацій початку Нового часу було посилення абсолютизму, який протистояв середньовічному універсалізму (представленого Імперією і папським проектом *Res publica christiana*), з іншого боку – феодалному партикуляризму. Військова перемога абсолютизму стала можливою завдяки використанню найманої піхоти проти аристократичної кавалерії, а соціально-економічна – через розвиток торгівлі, яка посилювала інфляцію, послаблюючи позиції феодалів, які отримували фіксовану ренту. Стратегічне ослаблення феодалів, як військово-політичне, так і соціально-економічне, посилювало їхню залежність від монарха і поступово нівелювало саму можливість використовувати військово-політичний вплив (який постійно зменшувався) для отримання ренти. Таким чином, посилення позицій монархів і поступова централізація управління, одночасно із зростанням впливу буржуазії, створювало передумови для розмежування економіки та політики, що й обумовило появу сучасних державних інститутів.

Розмежування економіки і політики детермінувало процес формування раціонально-бюрократичних інститутів, які структурували простір і соціальні практики, що сприяло більш ефективному вилученню ресурсів центральною владою, запровадженню монополії на застосування насилля. Держава оформлюється у вигляді організації, основною метою якої є ведення війн [1]. Основними функціями держави було:

- ведення війн;
- вилучення ресурсів (які потрібні були для ведення війн);
- забезпечення правопорядку на підконтрольній території шляхом запровадження монополії на насилля.

Наведені вище функції держави зумовлюють формування військового відомства (міністерства війни), правоохоронного відомства (поліція), фіскального відомства та міністерства юстиції, які були першими державними міністерствами. Протягом всього Нового часу державний апарат постійно збільшував втручання у сфери життєдіяльності суспільства. Процес «колонізації» нових сфер супроводжувався ліквідацією, раціоналізацією, кооптацією існуючих практик, що зумовлювало необхідність створення нових відомств у рамках раціонально-бюрократичної логіки для контролю над цими сферами.

Якісно нового розвитку держави сучасного типу отримують у другій половині

XIX ст. із появою телеграфу і залізничного сполучення, що значно поліпшує адміністрування, контроль над територією і пришвидшує обмін інформації.

Перша світова війна була протистоянням організаційних структур держав сучасного типу, в якій перемогу отримали ті країни, які мали більш ефективну організаційну структуру. Неочікувані для військового і політичного керівництва масштаби, тривалість, людські і матеріальні втрати та витрачені ресурси цієї війни можуть бути пояснені суттєвим організаційно-бюрократичним прогресом, який забезпечив безпрецедентну можливість мобілізації матеріальних і людських ресурсів.

Із завершення Другої світової війни центральні органи виконавчої влади держав сучасного типу суттєво збільшують можливість контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства. Незважаючи на характер правлячих режимів (демократичний чи недемократичний) не існує такої сфери, яка б не контролювалася державною владою. Процес збільшення повноважень і посилення контролю органами державної влади пояснюється військовою необхідністю, яка потребувала концентрації ресурсів, запровадження централізованого керування як економікою, так і суспільством, відмовою від низки демократичних прав.

Новий тип адміністративно-бюрократичного керування являв собою інструмент радикальних суспільних перетворень, що уможливило появу сучасного суспільства, яке оформлюється в 50-60 рр. минулого століття. В більш широкій теоретичній перспективі цей період можна вважати апогеєм як держави сучасного типу, так і епохи Модерну.

Найбільш індустріально розвинуті країни починають реалізовувати масштабні соціальні програми в сфері охорони здоров'я, середньої та вищої освіти, інфраструктури, житла і т.д., створюючи держави загального добробуту та формуючи суспільства споживання.

На сьогоднішній день держави переживають системну кризу, яка пояснюється трансформацією найбільш важливих сфер діяльності, розвиток яких і сприяв перетворенню національної держави в найбільш ефективну організацію.

По-перше, йдеться про трансформацію війни, яку можна спостерігати з другої половини XX століття. Класичне розуміння війни з'являється за результатами наполеонівських війн і було оформлено в

роботах найбільш відомого теоретика війни К. фон Клаузевіца. Основними суб'єктами війни були національні держави, які діяли спираючись на власні військові формування, відповідно, солдат діяв не від власного імені, а від імені держави шляхом суворого дотримання і виконання поставлених йому завдань. Наприкінці XVIII ст. війна починає розглядатися винятково як діяльність держави, запроваджується військовий обов'язок (який вперше з'являється у Франції в 1793 р.). Армія стає масовою із складною ієрархічною і організаційною структурою, яка використовує нові технологічні досягнення для ведення війн, що потребує великої кількості матеріальних ресурсів і ефективного управління такою організацією, як армія. Власне, можливість армії проводити успішні військові операції визначалась трьома основними показниками: велика кількість матеріальних і людських ресурсів, ефективне озброєння (як наслідок розвитку технологій і науки), якісна організаційна і управлінська структура. Масові армії сприяли процесу формування націй, кооптуючи до своїх лав населення із різних регіонів і прошарків, створюючи між солдатами горизонтальні зв'язки, проводячи патріотичне виховання, формуючи героїчну міфологію боротьби нації з її пантеоном героїв, які загинули заради держави/нації. В такій перспективі армія відігравала важливу роль у процесі формування громадянина, обов'язком якого є захищати власну державу. Формування соціальної політики безпосередньо пов'язано із появою військового обов'язку, першими отримувачами соціальної допомоги були військово-службовці, що розглядалося як компенсація (заохочення) з боку держави за військовою службу і готовність віддати життя. У процесі розвитку державних інститутів соціальна політика держави починає поширюватися на інші соціальні групи, постійно збільшуючи кількість громадян які мають можливість претендувати на допомогу (в тій чи іншій формі) з боку держави, з часом соціальна політика починає охоплювати все суспільство.

Отже, регулярні армії які склалися із громадян уже в XIX ст., стають масовими і потребують великої кількості ресурсів як для ведення війни, так і для підтримки певних суспільних груп, які пов'язані із армією та для функціонування постійно зростаючого бюрократичного апарату. Такі ресурси вилучалися, спираючись на державні інститути, які постійно проникали в нові

сфери життєдіяльності суспільства, впорядковуючи їх і шукаючи нові ресурси. Так, податок на доходи стає постійним із середини XIX ст. для багатьох європейських держав, його впровадження безпосередньо пов'язано із пошуком ресурсів для фінансування армії і різноманітних програм, які реалізовувала виконавча влада у внутрішній політиці.

З другої половини XX ст. через формування організацій колективної безпеки, наявності сучасного озброєння (зокрема ядерної зброї) і великої чисельності армій масштабна війна між основними індустріальними країнами (США і СРСР) і їх союзниками, попри політичне, економічне і військове протистояння, стає все менш можливою, оскільки потенційна шкода, яку може нанести противник, перевищує всі наявні стимули для початку війни.

Процес урбанізації і поліпшення якості життя населення в найрозвиненіших індустріальних країнах змінює соціальні практики і призводить до зменшення народжуваності та зростання цінності людського життя, що зумовлює більш болісне, порівняно із попередніми епохами, сприйняття людських втрат на війні, поширення в суспільстві пацифістських настроїв, поширення ідеї про те, що війни необхідно уникати за будь-яку ціну. Така зміна у сприйнятті суспільством війни зумовлює процес переходу до формування армії на контрактній основі, коли військова служба розглядається не як обов'язок громадянина, а як професія (свідомий вибір), тобто відбувається повернення до того типу формування армій, який домінував у країнах Європи до кінця XVIII ст. Так, наприклад, США відмовляється від обов'язкового призову до армії в 1973р, Франція – 1997р, Німеччина – 2011р.

Озброєння, яке застосовується у війнах, постійно ускладнюється і стає більш дорогим, що часто призводить до ситуації недоцільності використовувати таке озброєння в певних випадках, оскільки його вартість перевищує матеріальну шкоду, яку воно може завдати противнику.

Важливим обмеженням для проведення масштабних війн є регламентовані обмеження на рівні міжнародних організацій і міжнародного законодавства, порушення яких може призвести до неприйнятних санкцій з боку міжнародних організацій і впливових в економічній та політичній сферах держав.

Вищенаведені обмеження на застосування регулярних армій обумовлюють появу нового типу війни, яку можна спостерігати в країнах периферії. Сучасна дослідниця нових війн М. Калдор виділяє такі основні ознаки сучасних війн:

- війна направлена на досягнення не політичної мети, а пов'язана із певною політичною ідентичністю;
- війна направлена проти населення, а не за конкретну територію;
- ресурсом для ведення війни є поява специфічної військової економіки, яка отримує ренти з населення, міжнародної гуманітарної допомоги, продажу озброєння і наркотиків [2].

Важливою особливістю сучасних війн є активна участь у конфлікті іррегулярних військових формувань (які можуть поєднуватися із регулярними формуваннями), які діють відносно малими мобільними групами, що веде до використання принципово іншої тактики, порівняно з регулярною армією, – відсутність необхідності утримувати зайняті позиції і просуваючись розтягувати лінії комунікацій, водночас збільшуючи чисельність задіяних військ для відносного контролю над зайнятою територією. Мобільні групи іррегулярних військових формувань являють собою автономні військові одинці, які за умови серйозної загрози можуть швидко залишати позиції, а знищення такої автономної одиниці не завдає суттєвої шкоди боєздатності іррегулярних формувань. У війнах сучасного типу населення одночасно виступає в якості ресурсу і середовища підтримки іррегулярних формувань. У випадку загрози бути знищеними представники іррегулярних формувань можуть розчинятися серед мирного населення, що суттєво ускладнює можливість чіткого розмежування між ворогом і мирним мешканцем.

Принциповою відомістю між класичними і сучасними війнами є поступове зникнення розгляду війни як інструменту реалізації певної політичної мети. Війна перетворюється на самовідтворюючий процес, що сам себе окупає і породжує рентоорієнтованих гравців, які зацікавлені в постійному конфлікті з метою збереження власного статусу і пов'язаного із ним доступу до військової ренти. Основними ресурсами нових війн є підтримка діаспор за кордоном, встановлення контролю над розподілом гуманітарної допомоги, організація через підконтрольну територію

контрабанди зброї і наркотиків, викрадення людей тощо. Досить часто відбувається економічна співпраця із противником (враховуючи купівлю/продаж озброєння) на тлі запеклого військового протистояння.

Війна нового типу суттєво змінює традиційне уявлення про війну, в якому основними суб'єктами виступають національні держави, представлені військовими організаціями (арміями), що потребує принципового переосмислення самої системи організації збройних сил і ведення війни для ефективного реагування на нові виклики і загрози.

Другою суттєвою трансформацією, окрім війни, є поступова втрата державою монополії на застосування насилля, яка, в розвинутих країнах, фіксується в нормативно-правових актах. Мова йде про суттєве зростання за останні десятиліття кількості приватних армій і охоронних організацій.

Вперше приватна військова компанія з'являється в 1967 р. у Великій Британії (*Watchguard International*), однак поступово їхня кількість постійно збільшується. У 1990 рр. відбувається суттєве зростання ПВК, яке можна пояснити скороченням штату збройних сил низки країн НАТО після розпаду СРСР і активізації військових конфліктів у світі. Саме із колишніх військовослужбовців, які мають необхідну підготовку і знання, формуються ПВК. Послугами ПВК користуються як держави, так і корпорації. Зокрема послуги ПВК *Military Professional Resources Inc* використовувалися під час війни в Хорватії для підготовки хорватської армії. США під час війни в Афганістані та Іраку застосовувала, окрім збройних сил, приватні військові компанії, найбільш відомою з яких була *Blackwater*. Сьєрра-Леоне у 1998 р. за допомогою британської ПВК *Sandline International* отримувала зброю, в 1997 р ця компанія була найнята Папуа-Нової Гвінеї для нападу на сепаратистську Революційну армію Бугенвіля [2, с.203]. Приватні військові компанії активно працюють у країнах третього світу, де центральна влада не може забезпечити контроль над власною територією, зберегти монополію на застосування насилля і сформувані ефективні військові формування.

У 1970-1980 рр. в країнах ядра капіталістичної системи розпочався процес приватизації і дерегуляції, що призводить до суттєвого зменшення впливу держави на економічні процеси і посилення впливу корпорацій. Так, у Великій Британії, з-поміж іншого, були приватизовані такі стратегічні

підприємства, як *British Petroleum* (нафтогазовий і вугільний монополіст), *Associated British Ports*, *British Telecom (BT Group)*, *Royal Ordnance* (виробник зброї). В Італії було приватизовано компанію *Alfa Romeo* (виробник автомобілів), телекомунікаційну групу *Italtel* [3]. Процес дерегуляції і приватизації відбувався на тлі суттєвого розширення державою соціальних зобов'язань, які стають все більш обтяжливими для країн ядра капіталістичної системи, намагаючись зняти соціальні зобов'язання, посиливши корпорації, які починають оптимізувати витрати, переносючи виробництва в країни третього світу, чим фактично і було зумовлено економічне зростання Китаю, держави розпочинають поступово втрачати позиції найбільш ефективної організації.

Розширення капіталістичної системи на весь світ, що відбулось у 1990-х рр. суттєво посилює вплив не лише корпорацій, але й міжнародних організацій, які обмежують суб'єктність держав як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Таким чином, держави сучасного типу оформлюються в період між XIV-XVII ст. в результаті послаблення універсалістських проєктів і подолання феодального партикуляризму. Подальший розвиток держави був пов'язаний із процесом централізації, поступовим розширенням сфери діяльності, що призводить до

запровадження монополії на застосування насилля, вилучення ресурсів і ведення військових компаній. Поєднання наведених вище чинників і перетворює національну державу в найбільш ефективну організацію, яка поширюється в масштабі всього світу. Найбільших повноважень сучасні держави отримують після двох світових війн, однак із другої половини XX ст. починається поступовий процес трансформації тих сфер, контроль над якими і перетворив державу в найефективнішу організацію. Процес трансформації сучасних держав має принципові відмінності між країнами ядра і периферії капіталістичної системи, якщо в першому випадку ми бачимо поступовий процес їх послаблення на тлі поступового посилення альтернативних організацій, то у випадку країн периферії відбувається процес архаїзації та дисбалансу державних інститутів, що робить неможливим виконання базових функцій держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Территория будущего, 2009. – 360 с.
2. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
3. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

УДК 321.01+342.5

Кліпкова Г. О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕОРІЯ ВИНІКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ АРХІТЕКТУРИ ДЕРЖАВНО-ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається генеза державних інститутів крізь призму теорії виникнення держави. Здійснено аналіз походження неформальних інститутів у сучасних державах за допомогою інструментів теорії ранньої держави. Військово-фіскальна теорія та концепт силового підприємництва, на наш погляд, роблять значний внесок у дослідження незахідних державно-інституційних систем.

Ключові слова: державні інститути, теорії виникнення держави, рання держава, вождіство, військово-фіскальна теорія, силове підприємництво.